

ΜΥΚΗΝΑΪΚΗ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑ ΚΕΝΤΡΟ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ*

Οι πρώτες έρευνες στην Αιτωλοακαρνανία που αποκάλυψαν Μυκηναϊκά ευρήματα χρονολογούνται στο πρώτο τέταρτο του 20^{ου} αιώνα και έγιναν στην Πάλαιρο/Κεκροπούλα, στα Κόροντα, στην Καλυδώνα¹ και στον Θέρμο² (χάρτης). Ανάλογες έρευνες επαναλήφθηκαν τη δεκαετία του '60, κυρίως, στην περιοχή του Αγίου Ηλίας, στη ΒΔ πλευρά της λιμνοθάλασσας του Αιτωλικού, και στο Λιθοβούνι, ΝΑ της λίμνης Τριχωνίδας, από τον Ευθ. Μαστροκώστα³. Παρά τα ενδιαφέροντα Μυκηναϊκά κατάλοιπα που κατά καιρούς ήρθαν στο φως στην υπό εξέταση περιοχή, τη γειτνίαση με σημαντικά κέντρα, ιδιαίτερα της Βόρειας Πελοποννήσου, και την καίρια θέση της για τις επικοινωνίες των Μυκηναίων με τη Δύση και τη Βόρεια Αδριατική, ο χώρος αυτός δεν μελετήθηκε όσο θα έπρεπε. Με μοναδική εξαίρεση το σημαντικό έργο του Κ. Wardle⁴, που δυστυχώς δεν είναι δημοσιευμένο, δεν υπάρχει προς το παρόν άλλη σχετική μονογραφία, ενώ τα ταφικά μνημεία στον Άγ. Ηλία και στο Λιθοβούνι της Αιτωλίας, στη Στράτο, στην Παλαιομάνινα και στα Κόροντα της Ακαρνανίας, τα οικιστικά κατάλοιπα κυρίως στον Θέρμο, στον Άγ. Ηλία, στην Πλευρώνα, στην Καλυδώνα, στην Πάλαιρο Κεκροπούλα, καθώς και τα κινητά ευρήματα από αυτές και άλλες, λιγότερο γνωστές, θέσεις δεν έχουν ακόμη δημοσιευθεί, με αποτέλεσμα την ελλιπή εκτίμηση και θεώρηση της περιοχής. Πρόσφατα η Ρ. Mountjoy συγκέντρωσε και αξιολόγησε τα Μυκηναϊκά αγγεία από τον Θέρμο και τον Άγιο Ηλία που έχουν απεικονισθεί⁵, ώστε ο μελετητής να μπορεί να διαμορφώσει άμεσα άποψη για την κεραμική τους και να αντιληφθεί ως ένα βαθμό

* Η επιλογή θέματος σχετικού με την Αιτωλοακαρνανία σε τόμο προς τιμήν του Παναγιώτη Κοντού πρέπει να θεωρείται και είναι αυτονόητη, αφού είναι πασίγνωστη η αγάπη του τιμωμένου για την ιδιαίτερη πατρίδα του. Για το λόγο αυτό η ευθύνη για το αποτέλεσμα εκ μέρους του συγγραφέα είναι μεγαλύτερη. Όποιο όμως και αν είναι αυτό, η παρούσα εργασία έχει γίνει μέσα στο πλαίσιο μιας φιλίας που διαρκεί για περισσότερα από 30 χρόνια.

1. Σωτηριάδης 1908.

2. Ρωμαίος 1915 και 1916.

3. Μαστροκώστας 1963^α και 1963^β.

4. Wardle 1972.

5. Mountjoy 1999, 797-805.

τις επαφές που διατηρούσαν οι κάτοικοι των περιοχών αυτών και τις επιδράσεις που δέχθηκαν.

Σε ανακοίνωση στο Α΄ Αρχαιολογικό Συμπόσιο για την Αιτωλοακαρνανία το 1991⁶ προσπάθησα να συνθέσω συνοπτικά την εικόνα της Μυκηναϊκής παρουσίας στην περιοχή με όσα στοιχεία ήταν γνωστά. Από τότε μέχρι τώρα δεν έχουν προκύψει ή δεν έχουν δημοσιευθεί νέα δεδομένα -παρά μόνον κάποιες αναφορές στο ΑΔ- που να μεταβάλλουν την εικόνα αυτή. Εν τούτοις, στη σύντομη αυτή μελέτη θα προσπαθήσω να προσεγγίσω το θέμα της «περιφερειακής» θέσης της Αιτωλίας και της Ακαρνανίας κατά τους Μυκηναϊκούς χρόνους, με βάση τα υπάρχοντα ευρήματα, τις θεωρητικές εκτιμήσεις και τις μεθοδολογικές απόψεις σχετικά με το θέμα των Β. Feuer και Κ. Σουέρφ για τη Θεσσαλία και τον Βορειοελλαδικό χώρο, Ήπειρο και Μακεδονία, αντίστοιχα⁷.

Η Αιτωλοακαρνανία δεν συγκαταλέγεται στα κέντρα του Μυκηναϊκού κόσμου ή καλύτερα στις περιοχές που αποτελούσαν τον κορμό του, δηλαδή την Πελοπόννησο και την Ανατολική Στερεά Ελλάδα, Αττική και Βοιωτία. Πόσο όμως «περιφερειακή» πρέπει να θεωρηθεί; Προκειμένου να απαντηθεί το ερώτημα αυτό, επιβάλλεται η εξέταση των κριτηρίων που έχουν προταθεί για να χαρακτηρίσουν ένα χώρο ως κέντρο κατά τη Μυκηναϊκή περίοδο⁸.

Στις περιοχές που προαναφέρθηκαν και συνιστούν το «Κέντρο» εντοπίζονται ευρήματα, που είναι χαρακτηριστικά για την οργάνωση του Μυκηναϊκού κόσμου, κυρίως πολιτισμική, αλλά και, κατά περιπτώσεις, πολιτική, κοινωνική και οικονομική. Τέτοια είναι κατάλοιπα μνημειώδους και μη αρχιτεκτονικής, από οικισμούς, ανάκτορα και τείχη, καθώς και από τάφους, θολωτούς και θαλαμοειδείς, όπου διαπιστώνονται κοινές συνήθειες στην ταφή, στις προσφορές και στη μεταχείριση των νεκρών, και διάφορα τέχνηρα, ιδιαίτερα κεραμική, τοπική και εισηγμένη, κοινή, πολυτελής ή και χονδροειδής οικιακή, τυπικά πήλινα ειδώλια, σφραγίδες, κοσμήματα, από πολύτιμα και ημιπολύτιμα υλικά καθώς και από τεχνητές ύλες, μετάλλια όπλα και εργαλεία καθώς και κάποια άλλα χαρακτηριστικά αντικείμενα, όπως σφονδύλια. Επίσης, από τις περιοχές αυτές προέρχονται ευρήματα που μαρτυρούν επαφές και σχέσεις, έμμεσες ή άμεσες, όχι μόνο μεταξύ διαφόρων τόπων στο Αιγαίο ή στο Ιόνιο, αλλά και ευρύτερα στη Μεσόγειο, Ανατολική και Κεντρική, καθώς και στο Βορρά, και ταυτόχρονα πιστοποιούν την ύπαρξη εμπορικού δικτύου και ανταλλαγών. Όλα αυτά υποδεικνύουν, μεταξύ άλλων, την παρουσία κεντρικής εξουσίας ή πολιτικής οργάνωσης, κοινωνικής διαστρωμάτωσης, εξειδικευμένης απασχόλησης και εξελιγμένης οικονομίας. Κάποια όμως από τα στοιχεία αυτά, περισσότερα ή λιγότερα, συναντώνται και σε περιοχές που αποτελούσαν περιφερειακές ζώνες και προέρχονταν από την πα-

6. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1998.

7. Feuer 1994 και Σουέρφ 1994.

8. Feuer 1994, 7-10, 12.

ρουσία εκεί Μυκηναίων, με σκοπό συνήθως την εκμετάλλευση πλουτοπαραγωγικών πηγών ή της θέσης τους για την προώθηση ναυτικών και εμπορικών συμφερόντων⁹. Στην Αιτωλοακαρνανία ο αριθμός και κυρίως η διασπορά των Μυκηναϊκών χαρακτηριστικών τόσο σε θέσεις κατά μήκος της νότιας, της δυτικής αλλά και, σύμφωνα με πρόσφατα ευρήματα, της βόρειας ακτής της, όσο και σε μικρή απόσταση από τα παράλια καθώς και σε μέρη της ενδοχώρας, ιδιαίτερα παραλίμνια ή παραποτάμια, συνιστούν επιβεβαίωση της σταδιακής εξάπλωσης του Μυκηναϊκού συστήματος, κυρίως πολιτισμικού, οικονομικού και κοινωνικού, στο χώρο αυτό από την αρχή του 15^{ου} αι. π.Χ., οπότε χρονολογείται το πρωιμότερο υλικό στον Θέρμο, μέχρι την υπομυκηναϊκή περίοδο, με στοιχεία πάλι από την ίδια θέση¹⁰. Τα δεδομένα αυτά οδηγούν στο ερώτημα μήπως η Αιτωλοακαρνανία, ή κάποια τμήματά της, αποτελούσε για το Μυκηναϊκό Κόσμο περιφέρεια του κέντρου του*, όπως είναι πιθανόν, επίσης, η Φωκίδα, η Φθιώτιδα και η Ανατολική, προς το παρόν, Θεσσαλία, ή τουλάχιστον μια μεταβατική ζώνη, ένα ενδιάμεσο χώρο, και όχι μια από τις περιφερειακές περιοχές.

Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, μεταξύ των οποίων τείχη κυκλώπειας δόμησης, οικοδομήματα στον τύπο του μεγάρου, θολωτοί και, ελάχιστοι μέχρι τώρα, θαλαμοειδείς τάφοι, Μυκηναϊκή κεραμική, εισηγμένη ή συνηθέστερα τοπική, που συνυπάρχει συχνά με την παλαιότερης, ΜΕ, τεχνοτροπίας, ειδώλια, κατατεθειμένα ως κτερίσματα, μετάλλια όπλα και εργαλεία, που βρέθηκαν σε τάφους ή θησαυρούς, καθώς και σφραγίδες και κοσμήματα από ξενόφερτες ύλες αποτελούν στοιχεία που πιστοποιούν σε κάθε περίπτωση την παρουσία Μυκηναίων εγκατεστημένων στο χώρο. Τέτοια ευρήματα βρίσκονται σχεδόν σε ολόκληρη την Αιτωλοακαρνανία: Στη Νότια Αιτωλία κυκλώπεια δόμηση εντοπίζεται σε διάφορες θέσεις, όπως στην Καλυδώνα, στην Πλευρώνα, στον Αγ. Ηλία/Πθωρία¹¹, οι οποίες έχουν ιδιαίτερη σημασία και κατά τους ιστορικούς χρόνους, γεγονός που διαπιστώνεται και στους σχετικούς μύθους¹², αλλά και, ενδεχομένως, στην Κάτω Βασιλική¹³, ενώ στη Δυτική Ακαρνανία διαπιστώνεται στην Πάλαιρο/Κεχροπούλα¹⁴. Στον Θέρμο, στα ενδότερα της Αιτωλίας, σε μικρή απόσταση, ΒΑ, από τη λίμνη Τριχωνίδα, ήρθαν στο φως από πολύ νωρίς τα περίφημα αψιδοειδή και ελλειψοειδή κτίσματα, μεταξύ τους και τα ευρύχωρα μέγαρα της περιοχής, από τα οποία το Α (22.00 μ. X 6.00 μ.) ανήκει στην αρχή της Ύστερης Εποχής του Χαλκού¹⁵, ενώ το Μέγαρο Β, σύμφωνα με τις πρόσφατες έρευνες, δημιουργήθηκε στα

9. Όπως είναι η περίπτωση παράκτιων θέσεων της Ηπείρου, της Εφύρας και του Κίπερι κοντά στην Πάργα, Σουέρεφ 1986, 168-169, 171, 173.

10. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1998, 268, 273.

* Periphery in the Center

11. Hope Simpson 1980, 96, 159, 160. Μαστροζώστας 1963, 211.

12. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1998, 273-274.

13. Ο.π., 275.

14. Hope Simpson 1981, 96, 159, 160.

15. Mazarakis-Ainian 1989, 273-274, 285.

τέλη του 12^{ου} αι. π.Χ.¹⁶. Επί πλέον, ο αριθμός των θολωτών τάφων είναι μεγάλος -αντίθετα με εκείνον των θαλαμοειδών- και ο τύπος συναντάται τόσο στο Ν, στον Άγ. Ηλία, με τέσσερα παραδείγματα¹⁷, πιθανόν δε και στην περιοχή του Εηννοχωρίου¹⁸, όσο και στην ενδοχώρα της Ακαρνανίας, στην Παλαιομάνινα, κοντά στη δυτική όχθη του Αχελώου, με διάμετρο θόλου 10,70μ.¹⁹, και στα Κόρροντα, με δύο, μικρού μεγέθους, τάφους²⁰, καθώς και στη νότια παραλία του Αμβρακικού, κοντά στον κόλπο του Λουτρακίου, με τρεις²¹, οι οποίοι υποδεικνύουν είτε την παρουσία εκεί ξένων αξιωματούχων/ επιτηρητών, που θα προέρχονταν από το «Κέντρο», είτε τη χρήση αυτού του είδους τάφου από τοπικούς άρχοντες που γνώριζαν και είχαν αποδεχθεί τυπικά Μυκηναϊκά ταφικά στοιχεία²². Επί πλέον, τα οικιστικά και ταφικά αυτά κατάλοιπα δεν αποτελούν μόνον ενδείξεις Μυκηναϊκής παρουσίας, επαφών και επιδράσεων σε κάποιες θέσεις, από την ΥΕΙΑ μέχρι το τέλος της ΥΕΙΠΓ περιόδου, αλλά και ενημερίας, αφού συνήθως πρόκειται για μεγάλα έργα, για την κατασκευή των οποίων χρησιμοποιούνταν ειδικοί τεχνίτες. Επίσης, τα κινητά ευρήματα, κεραμική, ειδώλια, μετάλλινα τέχνηρα, κοσμήματα από χρυσό, ημιπολύτιμες πέτρες και ναυόμαξα αποδεικνύουν την ύπαρξη τοπικών εργαστηρίων, σε μερικές τουλάχιστον περιοχές, τα οποία δημιουργήθηκαν για να καλύψουν την όποια ζήτηση στον ευρύτερο αυτό χώρο, επιβεβαιώνοντας και την κοινωνική διαστρωμάτωση. Σ' αυτή την κατηγορία αντικειμένων ανήκουν και τα εξωτικά προϊόντα, όπως οι δύο σκαραβαίοι και η ψήφος με μορφή πιθήκου από τον Άγ. Ηλία²³, που μαρτυρούν, εκτός των άλλων, τη γνώση εκ μέρους των κατόχων τους της αξίας και ενδεχομένως της σημασίας που είχαν αλλά και τη δυνατότητα να τα προμηθευθούν.

Τα στοιχεία αυτά, που προέρχονται από τις πολύ περιορισμένες έρευνες που έχουν γίνει στο χώρο κατά καιρούς, φανερώουν τη σπουδαιότητα του τόπου, η οποία έγκειται κυρίως στη γεωγραφική του θέση, στο βόρειο τμήμα της εξόδου του Πατραϊκού κόλπου, καίρια για τις εμπορικές δραστηριότητες των Μυκηναίων του «Κέντρου» με τη Δύση και το Βορρά, μέσω της Αδριατικής.

Το εμπόριο με την Κεντρική Μεσόγειο υπήρξε ήδη από το τέλος της Μέσης Χαλκοκρατίας και την αρχή της Ύστερης Εποχής του Χαλκού ζωτικής σημασίας για τους Μυκηναίους, οι οποίοι ανέπτυξαν αρχικά σχέσεις με λίγους οικισμούς

16. Έργον 2003, 50

17. Μαστρογιώστας 1963, 204-210. Pelon 1976, 253-257.

18. Σωτηριάδης 1908, 100.

19. Pelon 1976, 256.

20. Ο. π., 256-257.

21. Κολώνας 1988, 173 (Αμπάρια Λουτρακίου: κοντά στον τάφο επισημάνθηκαν και κατάλοιπα οικισμού). Κολώνας 1990, 140-141 (Μοσχόβη Λουτρακίου). Νεραντζής 1997, 31 (αδημοσίητος θολωτός τάφος στο χωριό Δρυμός, ΒΔ του Λουτρακίου, επίσης κοντά στον όρμο του Λουτρακίου).

22. Μόνον η αποκάλυψη νέων τάφων μπορεί να διαλευκάνει το θέμα. Γινόταν χρήση κιβωτιόσημων τάφων; Υπάρχουν περισσότεροι θαλαμοειδείς από τους μέχρι τώρα γνωστούς;

23. Cline 1992, 146 (αρ. 123) και 135 (αρ. 22). Μαστρογιώστας 1963, 207.

στη Νότια Σικελία, κυρίως με τα Αιόλια και τα Φλεγρέα νησιά καθώς και με κάποιες θέσεις της Νότιας Ιταλίας²⁴. Στις επόμενες περιόδους και κυρίως κατά το 14^ο και 13^ο αι. π.Χ. οι επαφές με τη Σικελία, τα Αιόλια νησιά, τη Νότια και Κεντρική Ιταλία πολλαπλασιάζονται²⁵ και, επίσης, από το 13^ο αι. π.Χ. Μυκηναϊκά ή Μυκηναϊκού τύπου αντικείμενα, εισηγμένα ή επηρεασμένα από το Μυκηναϊκό Κόσμο, εντοπίζονται και στη Βόρεια Ιταλία²⁶. Όπως φαίνεται από τα ευρήματα, ήδη από την ΥΕΙΙΑ περίοδο, από το πρώτο μισό του 15^{ου} αι.²⁷, στη νότια κυρίως, Αλβανία, τόσο στα παράλια όσο και στην ενδοχώρα, οι Μυκηναίοι ταξίδευαν προς Βορρά, προφανώς σε αναζήτηση, κυρίως, μετάλλων αλλά και κεραμεισμού²⁸. Εξ άλλου, η Μυκηναϊκή παρουσία στη χερσόνησο της Ίστρια, στη Βόρεια Κροατία, τόσο σε θέσεις κοντά στην ακτή όσο και μακρύτερα από τη θάλασσα²⁹, υποδεικνύει επίσης τη δραστηριότητά τους στο χώρο, πιθανόν κατά το 14^ο ή το 13^ο αι. π.Χ. Οι ναυτικοί δρόμοι που φαίνεται ότι ακολουθούνταν ήταν, σύμφωνα με τα υπάρχοντα δεδομένα, δύο: Κατά μήκος της δυτικής παραλίας της Πελοποννήσου και από εκεί είτε μέσω Ζακύνθου ή Κεφαλλονιάς³⁰ προς Δ, στην ανατολική Σικελία, στα στενά της Μεσσήνας ή στη Νότια Απουλία και Καλαβρία, ή κατά μήκος των ακαρνανικών, ηπειρωτικών και νοτιοαλβανικών ακτών και στη συνέχεια Δ, στην Ιταλία, πιθανότατα μέσω του στενού του Οτράντο. Το δρομολόγιο μέσω Κεφαλλονιάς ή κατά μήκος των ακτών του Ιονίου και της νότιας Αδριατικής φαίνεται ότι χρησιμοποιούσαν και εκείνοι από τους κατοίκους του Αιγαίου που δεν επέλεγαν να κάνουν το γύρο της Πελοποννήσου, αλλά ταξίδευαν κατά μήκος των ακτών του Κορινθιακού και του Πατραϊκού κόλπου, κυρίως της βόρειας ακτής, η οποία χάρη στη διαμόρφωσή της προσφέρει άφθονα και ασφαλή αγκυροβόλια. Λόγω της ναυτικής αυτής δραστηριότητας αναπτύχθηκαν από νωρίς, ήδη στην ΜΕ/ΥΕΙ περίοδο, οικισμοί τόσο στη Ν ακτή, όπως του Κοράκου, η Κόρινθος και η Σικυώνα στην Κορινθία, το Αίγιο, η Αρόη και άλλες θέσεις στην περιοχή της Πάτρας καθώς και το Τείχος Δυμαίων, στη λιμνοθάλασσα του Αραξου, στην Αχαΐα, όσο και στη Β, όπου οι θέσεις που αποτελούσαν σταθμούς ανεφοδιασμού ή ακόμη, πιθανόν, και μετεπιβίβασης ήταν πολύ περισσότερες: η Μεδεών, η Αντίκιρρα, η Κίρρα, το Ευπάλιον στη Φωκίδα, η Κάτω Βασιλική, η Καλυδών, η Πλευρών και ο Άγιος Ηλίας³¹ στη Νότια Αιτωλία. Στις

24. Vagnetti 1993, 145. Graziadio 1998, 57. Marazzi 1998, 320-322.

25. Vagnetti 1993, 145-147.

26. Jones, Vagnetti et al. 2002.

27. Bejko 1994, 112, 114 - (κυρίως) 117. Βλ. και Harding 1976, 161.

28. Από την οδό αυτή φαίνεται ότι γίνονταν η προμήθεια του κεραμεισμού αργότερα, από το 13^ο αι. π.Χ. Harding 1976, 157. Δεν μπορεί όμως να αποκλεισθεί το ενδεχόμενο της χρήσης της ήδη από το 15^ο αι. π.Χ., βλ. Dickinson 1977, 95, 104, 105. Όπως υποδεικνύουν μέταλλα αντικείμενα, κυρίως όπλα, οι επαφές μπορεί να είχαν αρχίσει νωρίτερα, Dickinson 1977, 104.

29. Mihovilić et al., 12-13 (οι θέσεις Monkodonja [8], Maklavum [28] και Karaštak [29]), 36, 44, 50.

30. Βλ. και Graziadio 1998, 60.

31. Ερεμία μώλων ή νεωσοίκου αναφέρει ο Μαστροκώστας σε παράκτια θέση κοντά στον Άγ. Ηλία, Μαστροκώστας 1963^α, 211.

δραστηριότητες αυτές είναι αναμενόμενο να εμπλέκονταν και οι κάτοικοι της Αιτωλοακαρνανίας, κυρίως των παράλιων ή κοντά στις ακτές περιοχών. Τα παλαιότερα μέχρι τώρα ευρήματα από τους τάφους του Αγ. Ηλίας στη λιμνοθάλασσα του Αιτωλικού χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΒ περίοδο, σύμφωνα με την υπάρχουσα κεραμική³², ενώ στον Θέρμο η Μυκηναϊκή παρουσία, με βάση επίσης τη γνωστή κεραμική, χρονολογείται, τουλάχιστον, από την ΥΕΙΙΑ³³. Τα ελάχιστα ευρήματα που έχουν παρουσιασθεί ή απλά μνημονεύονται από τις παράλιες θέσεις της δυτικής και βόρειας Ακαρνανίας, τον Αστακό³⁴ και την Πάλαιορ/Κεκραπούλα, καθώς και το Λουτράκι, κοντά στον ομώνυμο όρμο του Νότιου Αμβρακικού³⁵, φαίνεται να ανήκουν στην ΥΕΙΙΑ και Β περίοδο, στο 14^ο και 13^ο αι. π.Χ., και υποδεικνύουν την ανάπτυξη τους κατά την περίοδο της Μυκηναϊκής Κοινής. Εν τούτοις, στην είσοδο του Αμβρακικού Κόλπου, στη θέση Σκαφιδάκι της χερσονήσου του Αγίου Θωμά, απέναντι από τη ΒΔ ακαρνανική ακτή, επισημαίνεται Μυκηναϊκή παρουσία ήδη στην ΜΕΙΙΙ/ΥΕΙ³⁶. Επί πλέον, φαίνεται επίσης να αναπτύσσονται θέσεις, όπως προκύπτει από τα ταφικά, κυρίως, μνημεία τους, κοντά στον Αχελώο (Παλαιομάνινα, Κόροντα) και στον Εύηνο, πλουσιότερους σε νερά και πλωτούς την εποχή εκείνη. Και οι θέσεις αυτές θα συνδέονταν με τις κοινωνίες προς Δ και Β, αλλά, πιθανόν, ιδιαίτερα με την ενδοχώρα της Ηπείρου³⁷.

Παρά την πολύ περιορισμένη, μέχρι τώρα, παρουσίαση του υλικού της υπό εξέταση περιοχής, διαπιστώνονται κατασκευαστικές ομοιότητες μεταξύ των θολωτών τάφων του Αγίου Ηλίας και του Λουτρακίου, τουλάχιστον εκείνου στη Μοσχόβη, αφ' ενός και του ΥΕΙΙΑ1/2 - ΙΙΒ θολωτού τάφου στο Κίτερι κοντά στην Πάργα αφ' ετέρου³⁸, ενώ παράλληλα στοιχεία ανευρίσκονται τόσο στην κεραμική των δύο αυτών θέσεων³⁹, όσο και σε εκείνη από την Εφύρα (Ξυλόκαστρο), στις εκβολές του Αχέροντα⁴⁰, την οποία ο μύθος συνδέει με τον Ηρακλή, ως αρχηγό των Καλυδωνίων, ο οποίος νικά και υποτάσσει τον βασιλέα της⁴¹. Όμως κατά το 14^ο και 13^ο αι. π.Χ. ομοιότητες ανιχνεύονται επίσης μεταξύ της κεραμικής της Απουλίας και εκείνης από τον Θέρμο και τον Άγιο Ηλία⁴², υποδεικνύοντας τη σχέση, έμμεση ή ακόμη, πιθανότατα, και άμεση, με το δίκτυο επαφών στην Κεντρική Μεσόγειο.

Το εμπόριο και οι επαφές με τη Δύση, τη Βόρεια Αδριατική, καθώς και

32. Mountjoy 1999, 798.

33. Ο.π., 799.

34. Ο.π., 798. Hope Simpson 1980, 160.

35. Βλ. υποσ. 21.

36. Tartaron-Zachos 1994, 67.

37. Σουέρεφ 1986, 145-147, 172-173.

38. Papadopoulos 1981, 22. Σουέρεφ 1986, 145. Βλ. και Cavanagh and Mee 1998, 63.

39. Papadopoulos 1981, 12. Σουέρεφ 1986, 145. Tartaron-Zachos 1994, 59.

40. Tartaron-Zachos 1994, 65.

41. Διόδωρος 4, 36, 1. Απολλόδωρος 2, 149.

42. Fisher 1988, 59, 80, 125.

την Ήπειρο και τη νότια Αλβανία διατηρούνται, ακόμη, και κατά το 12^ο αι.⁴³, αν και σε περιορισμένη πλέον κλίμακα και πιθανόν υπό άλλη μορφή, με αποτέλεσμα κάποιες από τις θέσεις της Αιτωλίας, όπως ο Αγ. Ηλίας και κυρίως ο Θέρμος⁴⁴, απ' όπου μόνον υπάρχουν στοιχεία, να φαίνεται ότι συνεχίζουν την προγενέστερη δράση τους, όπως εξ άλλου συμβαίνει και σε άλλους οικισμούς του Κορινθιακού/Πατραϊκού, ιδιαίτερα παράλιους ή σχετικά κοντά στη θάλασσα.

Όπως λοιπόν προκύπτει από τη συνοπτικότερη αυτή εξέταση των δεδομένων και παρά την ελλιπή έρευνα και την ακόμη ελλιπέστερη παρουσίαση του υλικού της Αιτωλοακαρνανίας, ο χώρος αυτός που βρισκόταν σε καίριο σημείο για τις εμπορικές σχέσεις των «κεντρικών» περιοχών του Μυκηναϊκού κόσμου με τη Δύση, την Ιταλία και τα νησιά της, και το Βορρά, την Ήπειρο, την Αλβανία, τη Βόρεια Αδριατική, θα αποτελούσε από πολύ νωρίς απαραίτητο σταθμό. Διάφορες θέσεις του θα συνιστούσαν αγκυροβόλια στην περίπτωση αιφνίδιας αλλαγής του καιρού, αλλά και βάσεις ανεφοδιασμού πριν την έξοδο των πλοίων από τον Πατραϊκό κόλπο ή κατά τη διάρκεια της πορείας προς Β⁴⁵. Επί πλέον, δεν μπορεί να αποκλεισθεί ότι κατά τις περιόδους της έντονης Μυκηναϊκής δραστηριότητας στη Μεσόγειο, το 14^ο και το 13^ο αι. π.Χ., κάποιοι από την περιοχή αυτή συμμετείχαν στις εμπορικές και άλλες κινήσεις στην Κεντρική Μεσόγειο, Δυτικά, καθώς και στη Βόρεια Αδριατική⁴⁶.

Υπό αυτές τις συνθήκες η Αιτωλοακαρνανία, όπως εξ άλλου επίσης η Φωκίδα, η Αχαΐα, η Ζάκυνθος και η Κεφαλλονιά, αποτελούσαν χώρους ζωτικής σημασίας για την υπερπόντια εξάπλωση των Μυκηναίων του «Κέντρου», με αποτέλεσμα τη σταδιακή απορρόφηση και την τελική, πιθανόν, αφομοίωση των Μυκηναϊκών πολιτισμικών, κοινωνικών και οικονομικών χαρακτηριστικών, σε διάφορες χρονικές φάσεις και βαθμό, ανάλογα με τις ανάγκες και τη συμμετοχή τους στο εμπορικό σύστημα που είχε διαμορφωθεί⁴⁷. Αν και προς το παρόν δεν είναι δυνατόν να διευκρινισθεί πλήρως ο χαρακτήρας των Μυκηναϊκών ευρημάτων του χώρου, αν δηλαδή απευθύνονταν σε ειδική τάξη περιορισμένου αριθμού, ενώ ο μεγάλος αριθμός κατοίκων του ακολουθούσε άλλες παραδόσεις, όπως συμβαίνει στα παράλια και στο εσωτερικό της Ηπείρου⁴⁸, εν τούτοις η διάδοση των ευρημάτων σε αρκετά μεγάλη έκταση, από τη νότια και τη δυτική ακτή μέχρι τη

43. Για την ύπαρξη σχέσεων κατά το 12^ο αι. π.Χ. με την Κεντρική Μεσόγειο, την Αδριατική και την Αλβανία, βλ. Vagnetti 1993, 151 και Jones, Vagnetti et al. 2002, καθώς και Harding 1976, 157. Για την Ήπειρο γενικά, βλ. Σουέρεφ 1986, 146-147, 170-171.

44. Fisher 1988, 127.

45. Πρβλ. Θουκ. Η, VII, 31.

46. Αξίζει να σημειωθεί η παρουσία ψήφων ηλεκτρον στο θολωτό τάφο Μαραθιά 2 του Αγίου Ηλίου, Μαστροκώστας 1963^α, 210.

47. Αν και θεωρείται ότι η χρήση κάποιων τύπων κεραμικής, χειροποίητης με πλαστική ή εγχάρκτη διακόσμηση, αποτελεί ανασταλτικό παράγοντα για το χαρακτηρισμό της περιοχής ως «ε-ντελώς Μυκηναϊκής», Σουέρεφ 1986, 149.

48. Σουέρεφ 1986, 160-161.

βόρεια καθώς και στην ενδοχώρα, αλλά και η διαμόρφωση χαρακτηριστικών στην ταφική αρχιτεκτονική και στην κεραμική, που φαίνεται να επιδρούν και να επηρεάζουν αντίστοιχες πολιτισμικές εκφάνσεις άλλων περιοχών, καθιστά πιθανότερη την κατά μεγάλο ποσοστό πλήρη ένταξή του στο Μυκηναϊκό κόσμο.

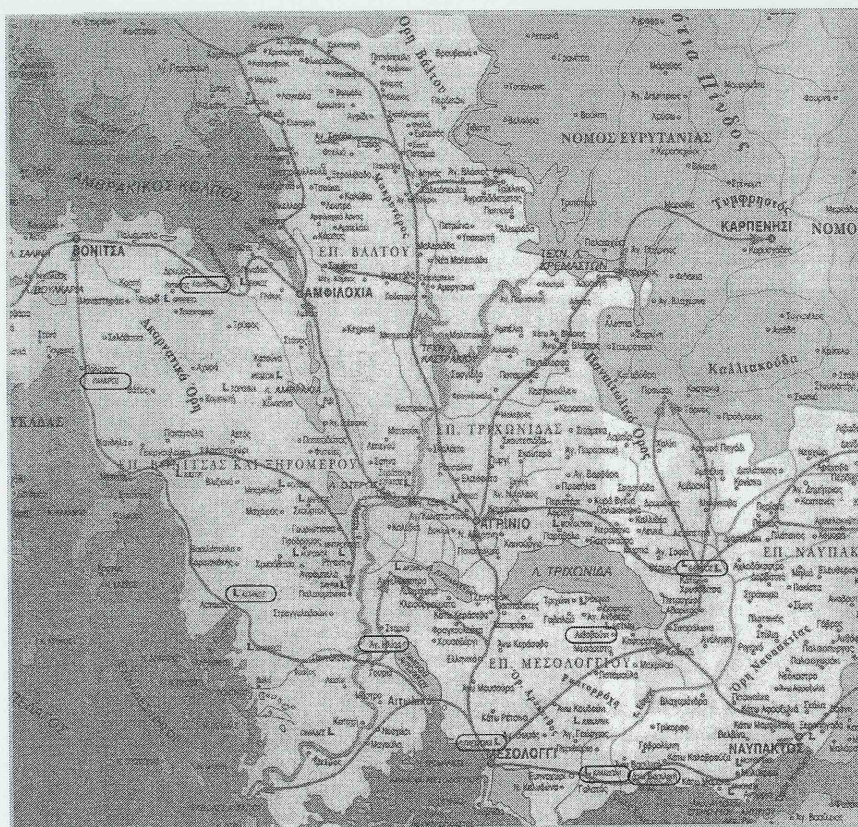
Μέρη τόσο σημαντικά για τις ναυτικές/εμπορικές δραστηριότητες δεν μπορεί παρά να είχαν προοδευτικά ενσωματωθεί στο Μυκηναϊκό κορμό, έστω και αν κάποια από αυτά διατηρούσαν ζωνρή την τοπική ΜΕ, ή και ακόμη παλαιότερη, παράδοση σε κάποιες πολιτιστικές εκφράσεις, όπως στην οικιστική και ταφική αρχιτεκτονική ή στην κεραμική. Η Αιτωλοακαρνανία ανήκει σε αυτές τις περιοχές και πολύ νωρίς, από το 15^ο τουλάχιστον αιώνα, ενεπλάκη σ' αυτές τις ζωτικές για την ανάπτυξη κινήσεις των Μυκηναίων, γεγονός που αντικατοπτρίζεται ακόμη και στους μύθους, που σχετίζονται με το χώρο, αλλά και στην αναφορά του έπους, αφού στην Τρωική εκστρατεία οι Αιτωλοί συμμετείχαν με 40 πλοία, αριθμός μεγάλος και ενδεικτικός για περιοχή με ναυτική δύναμη⁴⁹.

49. Ιλ. Β, 638-644. Βλ. και Dickinson 1977, 95.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bejko 1994: Bejko L., "Some Problems of the Middle and Late Bronze Age in Southern Albania", *Institute of Archaeology Bulletin* 31, 105-126.
- Castellana 2000: Castellana G., *La cultura del Medio Bronzo nell' Agrigento ed i rapporti con il mondo Miceneo*, Agrigento.
- Cavanagh and Mee 1998: Cavanagh W. - Mee Cr., *A Private Place: Death in Prehistoric Greece*, SIMA CXXV, Jonsered.
- Cline 1992: Cline E., *Sailing the Wine-dark Sea. International Trade and the Late Bronze Age Aegean*, BAR International Series 591, Oxford.
- Dickinson 1977: Dickinson O.T. P. K., *The Origins of Mycenaean Civilization*, SIMA XLIX, Göteborg.
- Έργον 2003: Το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας κατά το 2003.
- Feuer 1994: Feuer B., "The Mycenaean Periphery: Some Theoretical and Methodological Considerations", στα Πρακτικά του Α' Διεθνούς Διεπιστημονικού Συμποσίου *Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου*, Λαμία, 7-14.
- Fisher 1988: Fisher E. -A., *A Comparison of Mycenaean Pottery from Apulia with Mycenaean Pottery from Western Greece*, University of Minnesota (unpublished Ph. Thesis).
- Harding 1976: Harding Anth. F., "Illyrians, Italians and Mycenaean: Trans- Adriatic Contacts during the Late Bronze Age", *Iliria* 4, 157-162.
- Hope Simpson 1981: Hope Simpson R., *Mycenaean Greece*, N. Jersey.
- Graziadio 1998: Graziadio G., "Trade Circuits and Trade - Routes in the Shaft Grave Period", *SMEA* XL, 29-76.
- Jones, Vagnetti et al. 2002: Jones R., Vagnetti L., Levi S., Williams J., Jenkins D., De Guio Ar., "Mycenaean Pottery from Northern Italy. Archaeological and Archaeometric Studies", *SMEA* XLIV/2, 221-261.
- Κολώνας 1988: Κολώνας Λ., "Αμπάρια Λουτρακίου", *ΑΔ* 43, B1, 173.
- Κολώνας 1990: Κολώνας Λ., "Μοσχόβη Λουτρακίου Κατούνας", *ΑΔ* 45, B1, 140-141.
- Marazzi 1998: Marazzi M., "I siti dei Monte Grande e Vivara: due capisaldi delle più antiche frequentazioni egee in Occidente", στο Castellana G., *Il santuario Castelluziano di Monte Grande e l' approvvigionamento dello zolfo nel Mediterraneo nell' età del Bronzo*, Agrigento, 320-358.
- Μαστροκώστας 1963^α: Μαστροκώστας Ευθ., ΠΑΕ, "Ανασκαφή Αγίου Ηλίας Μεσολογγίου- Ιθωρίας", 203-217.
- Μαστροκώστας 1963^β: Μαστροκώστας Ευθ., "Αρχαιότητες και Μνημεία Αιτωλο-ακαρνανίας", *ΑΔ* 18, 1963, 147-148.
- Mazarakis-Ainian 1989: Mazarakis-Ainian A., "Late Bronze Apsidal and Oval Buildings in Greece and adjacent areas", *BSA* 84, 269-288.

- Mihovilić et al.: Mihovilić K., Teržan B., Hänsel B., Matošević D., Becker C., *Rovinj vor den Römern*, Kiel.
- Mountjoy 1999: Mountjoy P., *Regional Mycenaean Decorated Pottery*, Rahden/Westf.
- Νεραντζής 1997: Νεραντζής Ι., *Η Αρχαία Στρατική Ακαρνανίας*, Αγκρίνιον.
- Papadopoulos 1981: Papadopoulos Th., "Das Mykenische Kuppelgrab von Kiperi bei Parga (Epirus)", *AM* 96, 7-24.
- Pelon 1976: *Tholoi, Tumuli et Cercles Funéraires*, Paris.
- Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1998: "Η Μυκηναϊκή παρουσία στην Αιτωλοακαρνανία", *Αρχαιογνωσία* 9, 1995-96, 265-278.
- Ρωμαίος 1915: Ρωμαίος Κ., "Εκ του προϊστορικού Θέρμου", *ΑΔ* 1, 1915, 225-274.
- Ρωμαίος 1916: Ρωμαίος Κ., "Ερευναι εν Θέρμω", *ΑΔ* 2, 1916, 179-185.
- Σουέρεφ 1986: Σουέρεφ Κ., *Μυκηναϊκές Μαρτυρίες από την Ήπειρο*, Θεσσαλονίκη (αδημ. διδ. διατριβή).
- Σουέρεφ 1991: Σουέρεφ Κ., "Χερσαίες επικοινωνίες στη Βορειοδυτική Ελλάδα κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου", *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου Χερσαίοι Δρόμοι Επικοινωνίας στον Ελληνικό χώρο από τους Προϊστορικούς ως τους Μεταβυζαντινούς Χρόνους*, Αθήνα, 23-25. 5. 1991, υπό εκτύπωση.
- Σουέρεφ 1994: Σουέρεφ Κ., "Η βόρεια περιφέρεια του Μυκηναϊκού κόσμου: Προβλήματα οριοθέτησης και ερμηνείας", στα *Πρακτικά του Α' Διεθνούς Διεπιστημονικού Συμποσίου Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου*, Λαμία, 15-19.
- Σωτηριάδης 1908: Σωτηριάδης Γ., *ΠΑΕ*, "Ανασκαφαί εν Αιτωλία και Ακαρνανία", 95-100.
- Tartaron-Zachos 1994: Tartaron Th. and Zachos K., "The Mycenaean and Epirus", στα *Πρακτικά του Α' Διεθνούς Διεπιστημονικού Συμποσίου Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου*, Λαμία, 57-76.
- Vagnetti 1993: Vagnetti L., "Mycenaean Pottery in Italy", στο Zerner C., Zerner P. and Winder J. (eds.), *Wace and Blegen. Pottery as evidence for trade in the Aegean Bronze Age*, Amsterdam, 143-154.
- Wardle 1972: Wardle K., *The Greek Bronze Age west of the Pindus. A study of the period ca 3000 B.C. - 1000 B.C. in Epirus, Aetolo-Akarnania, the Ionian islands and Albania with reference to the Aegean, Adriatic and Balkan regions*, University of London 1972 (unpublished Ph thesis).

Χάρτης Αιτωλοακαρνανίας. Τα τοπωνύμια που αναφέρονται στο κείμενο εμφανίζονται εντός κύκλου.